" Sheel, Sharir, Adhyayan "
AundhShikshanMandal, Aundh

Raja ShripatraoBhagawantraoMahavidyalaya,
Aundh. (Satara)

B.A.II

Environmental studies

(compulsory subject)

PROJECT WORK

YEAR :- 2021-22

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

The main object of Shivaji University Kolhapur foe selection the subject of Environmental Studies as compulsory at B.A II. Class level is to create Environmental Awareness and overcome on natural calamities . Every students has to submit the study Report for 30 marks.

Course Objectives

1) To create awareness for Environmental in the students

2) To save the environment

3) To keep safe Environmental for future generations. Getting information about this

4) To create awareness about how to overcome on natural calamities.

Course Outcomes

1) *Environmental awareness is increased among students by studying the subject.*

2) Student are trying to save environmental by planting Trees

3) Student are trying to give message to future generation "Save tree save Life"

4)By studying this subject students has know about ntural calamities like Earthquake ,Tsunami, Landslide, Famine and over flooded coudition

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with CamScanner

B.A II

Raja Shripatrao Bhagawantrao Mahavidyalaya, Aundh. (Satara)

Sr.No	Name of students	Project work
1.	Bhosale Vaibhav Adhik	Air pollustion
2.	Deshmukh Somnath Sunil	Soled waste management
3.	Dixit Ganesh Dilip	Organic farming
4.	Gaikwad Tejas Vinod	Study of water pollution
5.	* GophaneDhanashri Balkrishna	Organic farming
6.	IngaleRutik Sunil	Study of water pollution
7.	* Jadhav Prajakta Pralhad	Forts study in maharastra
8.	Jadhav Rohan Gajanan	Organic farming
9.	* Jadhav Sayali Suresh	Forts study in maharastra
10.	Mane Saurav Suryakant	Irrigation
11.	Nanaware Rushikesh Ananda	Forts study in maharastra
12.	Nimbalkar Prathamesh Ramesh	Organic farming
13.	* Patole Kshitija Vishnupant	Organic farming
14.	* Patil Madhuri Navnath	Forts study in maharastra
15.	Phadatare Babasaheb Kisan	Soled waste management
	Sutar Nilesh Prabhakar	

Raja Shripatrao Bhagawantrao Mahavidyalaya Office 02161/262324 Aundh, Tal. Khatav (Satara)

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

36.	* Jadhav SnehalAbaso	Forest conservation
37.	Kokate Abhijit Ramesh	Water conservation
38.	Katkar Rahul Adhik	Organic farming
39.	Mandave Aniket Valmik	Study of water pollution
40.	Mali Aniket Dadaso	Water conservation
41.	Mohite Pranav Ramchandra	Soled waste management
42.	* Nikam Jyoti Vijay	Irrigation
43.	* Nikam Shreya Shriram	Global warming
44.	* Powar Reshma Shankar	Forest conservation
45.	Pawar Vishwajit Santosh	Study of water pollution
46.	* Pawar PratikshaNavnath	Water conservation
47.	Shirke Nilesh Sunil	Organic farming
48.	* Shinde Asmita Suresh	Water conservation
49.	Sathe Manoj Sunil	Air pollustion
50.	Yadav HarshadaSavanta	Organic farming
51.	Bagal Sudarshan Janardan	Global warming
52.	* Bhosale Shubhangi Santosh	Forest conservation
53.	Deshmukh Pratik Manohar	Air pollustion
54.	* Deshmukh Vaishnavi Suresh	Irrigation
55.	* Kumbhar Sakshi Hanmant	Water conservation

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

56.	Kirtikar Aniket Sudam	Global warming
57.	* Phadtare Shivani Madhukar	Organic farming
58.	Phadtare Suraj Baban	Forest conservation
59.	Sutar Nishant Pradip	Organic farming
60.	* Sawant Ankita Kisan	Study of water pollution
61.	Sarvagod Rohit Sandip	Air pollustion
62.	Yadav Ranjit Dagadu	Water conservation
63.	Pawar Niranjan Gorakh	Soled waste management
64.	* Pisal Jyoti Rajaram	Irrigation
65.	Randive Sagar Ananda	Global warming
66.	Magar PratikshaBalaso	Organic farming
67.	* Bhandare Vanita Mohan	Global warming
68.	Chavan Sangram Rajaram	Agriculturel problems in Maharastra
69.	Gadhave Ananda Mohan	Air pollustion
70.	Jadhav Omkar Sunil	Ecotourism
71.	Jagtap Siddhikesh Sanjay	Ecotourism
72.	* Kadam Seema Hanmant	Ecotourism
73.	Mandave Prasad Shrimant	Soled waste management
74.	* SuryawanshiSanjivaniDadaso	Study of water pollution

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

75.	* Suryawanshi Nikita Laxman	Irrigation
76.	* Suryawanshi Jyoti Govind	Global warming
77.	Suryawanshi Prashant Sandesh	Forest conservation
78.	Bhondave Abhishek Vasant	Ecotourism
79.	* BudhawaleMegha Jitendra	Organic farming
80.	* Deshmukh Shivani Lahuraj	Global warming
81.	* Jadhav Pooja Kisan	Study of water pollution
82.	* Kadam Shivani Sanjay	Global warming
83.	* PatolePriti Umesh	Ecotourism
84.	* Phadtare Priyanka Rajendra	Water conservation
85.	* TharatVrushali Ramesh	Air pollution
86.	* Bandalkar Namrata Arjun	Ecotourism
87.	* GuravPornima Dnyaneshwar	Forest conservation
88.	* Kumbhar Ashwini Dhanaji	Air pollustion
89.	* KanaseNilamVitthal	Global warming
90.	Mali Aditya Sandip	Study of water pollution
91.	MadaneShivam Ramdas	Water conservation
92.	* PisalDipali Kisan	Soled waste management
93.	Pawar Ganesh Prakash	Forest conservation

Office 02161/262324

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with CamScanner

	Sathe Suraj Sambhaji	Air pollustion
95.	Shinde Jignesh Kishor	Irrigation
96.	Sathe Abhishek Anil	Water conservation
97.	* ThoratRutuja Ankush	Soled waste management
98.	* Thorat Arti Appaso	Organic farming
99.	* Yadav Jyoti Dilip	Irrigation
100.	* Yadav Vaishnavi Bharat	Organic farming
101.	* Bhosale VaibhaviHanmant	Irrigation
102.	Gaikwad Vikas Chandrakant	Agriculturel problems in Maharastra
103.	* Jadhav Monika Kamalesh	Forest conservation
104.	Jadhav Ajay Raohidas	Soled waste management
105.	* Jadhav Vaishnavi Laxman	Study of water pollution
106.	Suryawanshi Shubham Laxman	Agriculturel problems in Maharastra
107.	* Jadhav Pratiksha Dashrath	Global warming
108.	* Jadhav Aparna Ashok	Soled waste management
109.	* Jadhav Pallavi Sadashiv	Water conservation
110.	* Jadhav Anjali Dhanaji	Air pollustion
111.	* Mohite Karishma Dilip	Soled waste management

Office 02161/262224

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

108.	* Jadhav Aparna Ashok	Soled waste management
109.	* Jadhav Pallavi Sadashiv	Water conservation
110.	* Jadhav Anjali Dhanaji	Air pollustion
111.	* Mohite Karishma Dilip	Soled waste management
112.	* Pawar Shital Changdev	Study of water pollution
113.	* Umape Sonali Santosh	Organic farming
114.	Deshmane Ganesh Sanjay	Organic farming
115.	Ghorpade Omkar Arvind	Air pollustion
116.	* Kumbhar Shweta Sambhaji	Irrigation

Incharge Professor

PRINCIPAL
Raja Shripatrao Bhagwantrao
Mahavidyalaya, Aundh(Satara)

COORDINATOR
Internal Quality Assurance Cell
Raja Shripatrao Bhagwantrao
Mahavidyalaya, Aundh (Satara)

PRINCIPAL
Raja Shripatrao Bhagwantrao
Mahavidyalaya, Aundh(Satara)

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

" Sheel, Shanr, Adhyayan "
Aundh ShikshanMandal, Aundh

Raja Shripatrao Bhagawantrao Mahavidyalaya, Aundh

Tal. Khatav Dist. Satara

B.A II

ENVIRNMENT STUDIES

CERTIFICATE

This is to certify that
Shri/kum/ Patil Madhuri Navanath
has satisfactorily carried out the required projected work prescribed by Shivaji University Kolhapur for the B.A.II This report represent his/her bonafide work in the year 2021-22.

Examined
31/05/2022

31/05/2022
Professor In Charge

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

औंध शिक्षण मंडळ औंधचे

राजा श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय

औंध. ता. खटाव जि. सातारा

पर्यावरण अभ्यास

अहवाल सन - 2021 - 22

अभ्यासक :- पाटील माधुरी नवनाथ

वर्ग :- **बी. ए भाग. 2**

पी आर एन नं :- NO — 2020009708

मार्गदर्शक - **प्रा. श्री शिंदे. एस. एम**

[**भूगोल विभाग**]

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

Page No.
Date

पर्यावरण अभ्यास अहवाल

सन 2021-22

विषय: **महाराष्ट्रातील किल्ले**

अभ्यासक: पाटील माधुरी नवनाथ

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

ऋणनिर्देश

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर यांच्या बी.ए भाग २ या वर्गाच्या आवश्यक विषय पर्यावरण अभ्यास या विषयासाठी आवश्यक असणारा प्रकल्प अहवाल मी सन २०२१-२२ या वर्षासाठी पूर्ण केला. हा अहवाल पूर्ण करण्यास मला अनेक व्यक्तींचे सहकार्य लाभले. आमच्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. भंडारे एस. जे यांनी हा अहवाल तयार करण्यास परवानगी दिली. त्याबद्दल त्यांचे आभार. तसेच पर्यावरण अभ्यास या विषयाचे मार्गदर्शक प्रा. शिंदे. एस. एम [भूगोल विभाग] यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन करून हा अहवाल पूर्णत्वास नेण्यासाठी मार्गदर्शन केले. त्याबद्दल त्यांचे आभार .... प्राध्यापक तसेच महाविद्यालयातील ग्रंथालय विभागातील सहाय्यक वेदपाठ यांनी ही सहकार्य केल्याबद्दल त्यांचे आभार. तसेच आई-वडील, मित्र-मैत्रिण यांनी ही मोलाचे सहकार्य केल्याबद्दल त्यांचे ही आभार ....

m.n. Patil

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

Page No. | Date

अनुक्रमणिका

अ.क्र	घटकाचे नाव	पान नं	सही
•	प्रकरण 1		
1.1	प्रस्तावना	1	
1.2	उद्दिष्टये	2	
1.3	अभ्यासपद्धती	3	
•	प्रकरण 2		
2.1	विषय विवेचन	4-7	
2.2	माहिती	8-10	
•	प्रकरण 3		
3.1	निष्कर्ष	11	
3.2	उपाययोजना	12	
3.3	संदर्भसूची	13	
3.4	आभार	14	

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with CamScanner

Page No. 1
Date

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष 2021-22 यावर्षी मी राजा श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय औंध या विद्यालयात मी प्रवेश घेतला आहे. हा प्रवेश घेतल्यानंतर मला पर्यावरण या विषयासाठी प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील किल्ल्यांचा प्रकल्प करण्याची संधी मिळाली.

महाराष्ट्राचे खरे वैभव म्हणजे सह्याद्रीच्या पर्वत रांगांमध्ये वसलेले किल्ले. या किल्ल्यांनी हिंदवी स्वराज्य स्थापन करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. हे दुर्गम व सागरी किल्लेच शिवरायांची खरी सेना होती. या किल्ल्यांमुळे शिवाजी राज्यांनी चारही पातशाहयांना झुंजवले. महाराष्ट्रात आजमितीला 350 हून अधिक किल्ले आहेत, पण या समृद्ध वैभवाकडे आपल्या सर्वांचेच दुर्लक्ष झाले आहे. इतिहासात एवढी महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या या किल्ल्यांवर आज फक्त पुरातत्व विभागाच्या एका निळ्या पाटी शिवाय काहीच नाही. अनेक किल्ले ढासळत चालले आहेत. अशीच परिस्थिती राहीली तर काही वर्षानंतर तेथे या किल्ल्यांचे अस्तित्वच राहणार नाही. पुढच्या पिढीला फक्त किल्ल्यांच्या फोटोवर समाधान मानावे लागेल. काही मोजके किल्ले सोडले तर कित्येक किल्ले लोकांना माहित सुद्धा नाहीत हे आज आपले सर्वात मोठे दुर्दैव आहे.

आज किल्ल्यांच्या बाबतीत माहिती गोळा करायची तर फार थोड्या किल्ल्यांबद्दल मोटक माहिती इंटरनेटवर उपलब्ध आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा इतिहास अवघ्या महाराष्ट्राला ठाऊक आहे महाराजांचे कर्तृत्व त्यांचा पराक्रम, त्यांची गौरवगाथा ऐकूनच या महाराष्ट्रात मुलं लहानाची मोठी होतांना आपण पाहतो. महाराजांच्या किल्ल्यांची देखील माहिती आपल्याला असायला हवी. त्या किल्ल्यांचा इतिहास, स्वराज्यात त्याचे असलेले महत्वं, किल्ल्याचे स्वरूप हे देखील आपल्याला माहिती असणे गरजेचे आहे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

• प्रकरण 1 •

उद्दिष्टये

1) महाराष्ट्रातील सर्व किल्ल्यांचा अभ्यास करणे.

2) आजच्या आधुनिक काळात लोकांना गड किल्ल्यांचे महत्त्व पटवून देणे.

3) महाराष्ट्रातल्या नव्हे तर सर्व भारतातील सर्व युवकांना या किल्ल्यांचा अनादर करू नये असे सांगणे.

4) महाराष्ट्रातील सर्व लोकांना किल्ल्यांची उपेक्षा करू नये सांगणे.

5) आपल्याला शक्य होईल तेवढे जास्तीत जास्त किल्ले पाहावेत असे लोकांना सांगणे.

6) पुन्हा एकदा समाजामध्ये किल्ल्यांचे महत्त्व पटवून देणे.

7) लोकांना जागृत करणे, त्यांना गड किल्ल्यांचे महत्त्व समजावून सांगणे.

8) महाराष्ट्रातील विविध किल्ल्यांचा अभ्यास करणे, त्यांची माहिती गोळा करणे.

9) पर्यटक आल्यावर त्यांना गडाची योग्य माहिती मिळावी म्हणून त्यांना योग्य उत्तम मार्गदर्शन करणे.

10) किल्ल्यांचे महत्त्व व जोपासणी याचे ही लोकांना महत्त्व समजावून सांगणे.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with CamScanner

अभ्यासपद्धती

1) माहिती संकलनासाठी प्रत्यक्ष भेटी घेऊन निरीक्षणाद्वारे माहिती गोळी केली.

2) उपलब्ध माहितीवर योग्य संस्करण करून माहितीचे विश्लेषण केले.

3) प्रकल्पासाठी वापरलेल्या पद्धतीमुळे सर्व प्रकल्प शिक्षण आधार घेतला त्यांच्याकडून मार्गदर्शन घेतले.

4) त्याचप्रमाणे विशिष्ट पुस्तकांचा अभ्यास केला. त्यातील एक पुस्तक म्हणजे पर्यावरण शिक्षण व त्याचे लेखक प्राध्यापक डॉ. तुकाराम गोखले यांच्या पुस्तकातून काही प्रमाणात माहिती मिळाली.

5) पर्यावरण शिक्षक लेखक प्रा. श्री. शिंदे सर यांच्याकडून पर्यावरणातील महाराष्ट्रातील किल्ले याची माहिती घेतली.

6) तसेच माहिती गोळा करण्यासाठी महाराष्ट्रातील अनेक किल्ल्यांना भेटी दिल्या.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

विषय विवेचन

महाराष्ट्राची शान असलेले महाराष्ट्रातील किल्ले :-

:-1) रायगड किल्ला.
2) शिवनेरी किल्ला.
3) सिंहगड किल्ला.
4) राजगड किल्ला.
5) प्रतापगड किल्ला.
6) पन्हाळा किल्ला.
7) विजयदुर्ग किल्ला.

महाराष्ट्र राज्याचा अभिमान आहेत येथील किल्ले. महाराष्ट्रातील किल्ले हे बहुतांश पश्चिम घाट किंवा सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांमध्ये आहेत. यापैकी बरेचसे किल्ले आजही त्यांचं सौंदर्य राखून आहेत. यापैकी बरेचसे किल्ले आजही तेवढेच पर्यटनासाठी देखील प्रसिद्ध आहेत. ज्यामध्ये रायगड, राजगड, कर्नाळा किल्ला, सिंधुदुर्ग आणि प्रतापगड. यापैकी शिवाजी महाराजांच्या अखत्यारित ३०० किल्ले असल्याचं म्हटलं जातं. ज्यापैकी पाच किल्ले हे जलदुर्ग होते. हे सर्व किल्ले त्यांच्या निसर्गसौंदर्य आणि आल्हाददायक वातावरणासाठी प्रसिद्ध असल्याने ते ट्रेकिंगसाठी आजही पसंत केले जातात.

महाराष्ट्राचं कुलदैवत असणाऱ्या छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे किल्ले आणि त्याबाबतची माहिती जाणून घेणे खुप गरजेचे आहे. भारताचा गौरवशाली इतिहास अनेक विशाल वास्तूंनी परिपूर्ण आहे. जे राजे आणि सम्राटांनी त्यांचे साम्राज्य वाढवण्यासाठी आणि त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी बांधले होते. या ऐतिहासिक वास्तुमध्ये किल्ले / किल्ल्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली. जे एका विशाल क्षेत्रावर बांधले गेले होते. भक्कम भिंतींनी वेढलेल्या या किल्ल्यांनी राजघराण्याला पूर्ण संरक्षण दिले. आज जरी या ऐतिहासिक वास्तू आपल्यासमोर भग्नावशेषांच्या

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

पूर्वसूचना मिळण्यासाठी आणि प्रतिकार करण्यासाठी हे किल्ले अतिशय उपयोगी पडत. लढाईत पराभव होऊ लागला की माघार घेऊन एकदा किल्ल्यात शिरले की शत्रूचा पाठलाग आणि ससेमिरा थांबायचा. महाराष्ट्रातील काही किल्ले फारच लहान आहेत.

सतराव्या शतकातील मुंबई सात बेटांमध्ये विभागली होती, या प्रत्येक बेटाला स्वतःचे महत्त्व होते. त्यामुळे प्राचीन व मध्ययुगात माहीम, शिवडी, माझगाव, शीव या ठिकाणी किल्ले बांधण्यात आले होते. त्यांची डागडुजी, पुनर्बांधणी सतत होत असे. मुंबई बेटांना मुख्य भूमीपासून अलग करणारी महिकावती उर्फ माहीमची खाडी अतिशय महत्त्वाची होती. या माहीम खाडीच्या पश्चिम मुखावरील वरळी, बांद्रा आणि माहीमचा किल्ला पाहिल्यावर तिच्या दक्षिण तिरावरून पूर्वेकडे जाताना काळा किल्ला, रिवा किल्ला आणि शीवचा किल्ला असे आणखी तीन लहान किल्ले आपल्याला पाहता येतात. मात्र आज खाडी आणि खाजण यात भराव टाकल्यामुळे पूर्वेकडून आत येणारा जलमार्ग बंद होऊन मुंबई व साष्टी एकजीव झाले आहेत. परंतु मुंबई बेटांवरील या किल्ल्याच्या (Forts in Mumbai) स्थानांचा जुना नकाशा पाहिला की या किल्ल्यांचे महत्त्व आपल्याला समजते.

महाराष्ट्रातील पर्यटनासाठी महत्त्वपूर्ण किल्ले म्हणजे शिवनेरी किल्ला, तोरणा किल्ला, कोंडाणा किल्ला, रायगड किल्ला, दौलताबाद किल्ला, प्रतापगड किल्ला, असे अनेक किल्ले हे पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहेत.

सह्याद्रीत कोठेही उभे राहून नजर फिरवली तर, दर चार-दोन शिखरांआड एखादं शिखर तटबुरुजांचे शेला-पागोटे चढवून उभं राहिलेलं आढळतं. यातील बहुतेक दुर्गांनी श्री. शिवछत्रपतींची चरणधूळ आपल्या मस्तकी धारण केली आहे. त्या शिवस्पर्शानं पावन झालेली ही महाराष्ट्राची धारातीर्थे आहेत. या गड-कोट-किल्ले अन् दुर्गांमधून इथे देशीचे पुत्र ताठ मानेने वावरले.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

स्वरूपात आहेत, पण त्यांचे महत्त्व आजही अबाधित आहे. आज महाराष्ट्रातील खूप सारा किल्ल्यांना तुम्ही ओळखू शकता. पण काही किल्ल्यांना कोणी ओळखू शकत नाही. काही किल्ल्यांचे नाव कदाचित कोणालाच माहीत नसेल. महाराष्ट्रात एकूण 360 किल्ले आहे. यापैकी शिवाजी महाराजांच्या अखत्यारित 300 किल्ले असल्याचे म्हटले जाते. त्यापैकी 31 किल्ले आहे जे ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचे आणि खूप लोकप्रिय आहे.

किल्ला म्हणजे जिथे राहून शत्रूच्या हालचालींवर नजर ठेवता येते, वेळप्रसंगी शत्रूवर हल्ला करता येतो आणि नैसर्गिक किंवा मुद्दाम बांधकाम करून दुर्गम केलेल्या ठिकाणी राहि. त्यामुळे आपले संरक्षण होते त्याला किल्ला असे म्हणतात.

किल्ले ही लढायांची ठिकाणं. रणक्षेत्रांचे हे मानकरी म्हणजे स्वातंत्र्यात्मा सह्याद्रीची आभूषणेच आहेत. रामायण, महाभारत, अग्नीपुराण, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, ऋग्वेद, अग्नीपुराण, अर्थवेद, वराहमिहिराची बृहत्संहिता, मनस्मृती अशा जुन्या ग्रंथात किल्ल्यांचे महत्त्व दिलेले आढळते. म्हणजे त्याही काळात आपल्या देशात किल्ले होतेच.

वेगवेगळ्या ग्रंथांमध्ये किल्ल्याचे वेगवेगळे प्रकार पाडलेले आहेत परंतु त्यांचा अर्थ जवळपास एकच आहे. किल्ल्याच्या स्थानावरून आणि बांधणीवरून " अभिलाषितार्थ-चिंतामणी " या ग्रंथाचा कर्ता सोमेश्वरदेव यांनी किल्ल्यांचे नऊ प्रकार केले आहेत ते असे,

1) निसर्गसिद्धीत जलाने वेढीत असा तो जलदुर्ग.
2) दुर्घट चढाच्या व पाण्याच्या सोयीने समृद्ध अशा शिखरावरील गिरिदुर्ग.
3) पाषाणात भक्कम बांधून काढलेला तो अश्मदुर्ग.
4) विटाचुन्याने बांधलेला व खंदकाने वेढीत तो इष्टिका-दुर्ग.
5) चिखलमातीतच बांधून काढलेला तो मृतिकादुर्ग.
6) दाट काटेरी झाडांच्या कुंपणाने संरक्षित तो वार्क्षय.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

किंवा वनदुर्ग.

7) ओसाड व जलहीन प्रदेशात मध्येच पाण्याच्या आश्रयाने बांधलेला तो मरूदुर्ग.

8) वेळू किंवा लाकडाचा कुड किंवा भिंती यांच्या सभोवार तट असलेला तो दारूदुर्ग.

9) शस्त्रास्त्रासहित शूर योध्दयांनी रक्षण केला जात आहे तो नृ किंवा नरदुर्ग.

महाराष्ट्रात अनेक किल्ले आहेत. त्यांचे मुख्य

<u>प्रकार</u> – ① <u>भुईकोट किल्ला</u>.
② <u>जलदुर्ग</u>.
③ <u>गिरिदुर्ग</u>.

1) <u>भुईकोट किल्ला (स्थलदुर्ग)</u> :– यांमध्ये चाकणचा किल्ला किंवा शनिवारवाडा यासारखे किल्ले येतात. भुईकोट किल्ल्या-च्या छोटा प्रकार म्हणजे गढी. सरदारांच्या, सावकारांच्या, इनामदारांच्या आणि देशमुख-पाटलांच्या अशा गढ्या महारा-ष्ट्राच्या अनेक गावांत आहेत.

2) <u>जलदुर्ग</u> :– समुद्राचे पाणी चहूबाजूंनी असणारे हे किल्ले. या किल्ल्यावर बहुधा होडीने जावे लागते. काही किल्ल्यांना समुद्राच्या ओहोटीच्या वेळी उथळ. पाण्यातून किंवा किंवा पाण्यातून वर आलेल्या पायरस्त्यावरून पायी पायी जाता येते. तर काही किल्ल्यांना तीन बाजूंनी पाणी आणि चौथ्या बाजूने किल्ल्यावर जाण्यासाठी सरळ वाट असे. अलिबाग, सिंधुदुर्ग, मुरूड जंजिरा ही जलदुर्गांची उदाहरणे.

3) <u>डोंगरी किल्ले (गिरिदुर्ग)</u> :–
हे डोंगरावरच बांधलेले किल्ले. अतिशय कठीण अशा पाऊलवाटांनी या किल्ल्यांवर जाता येते. किल्ल्याच्या पायथ्याकडून येणाऱ्या शत्रूच्या आक्रमणाची

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

रायगड किल्ला (Raigad Fort)

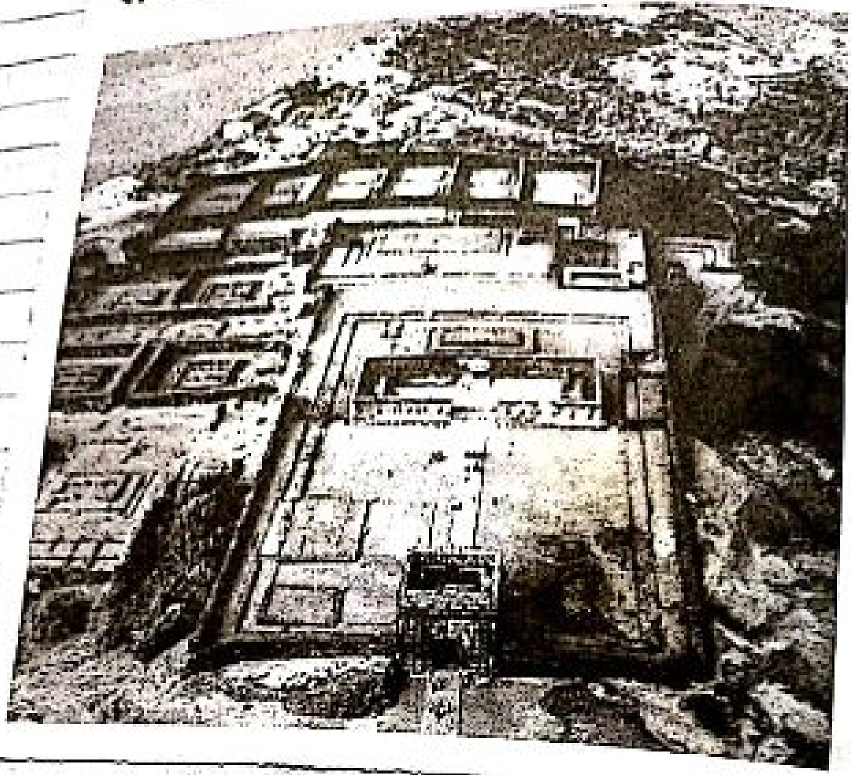

शिवनेरी किल्ला (Shivneri Fort)

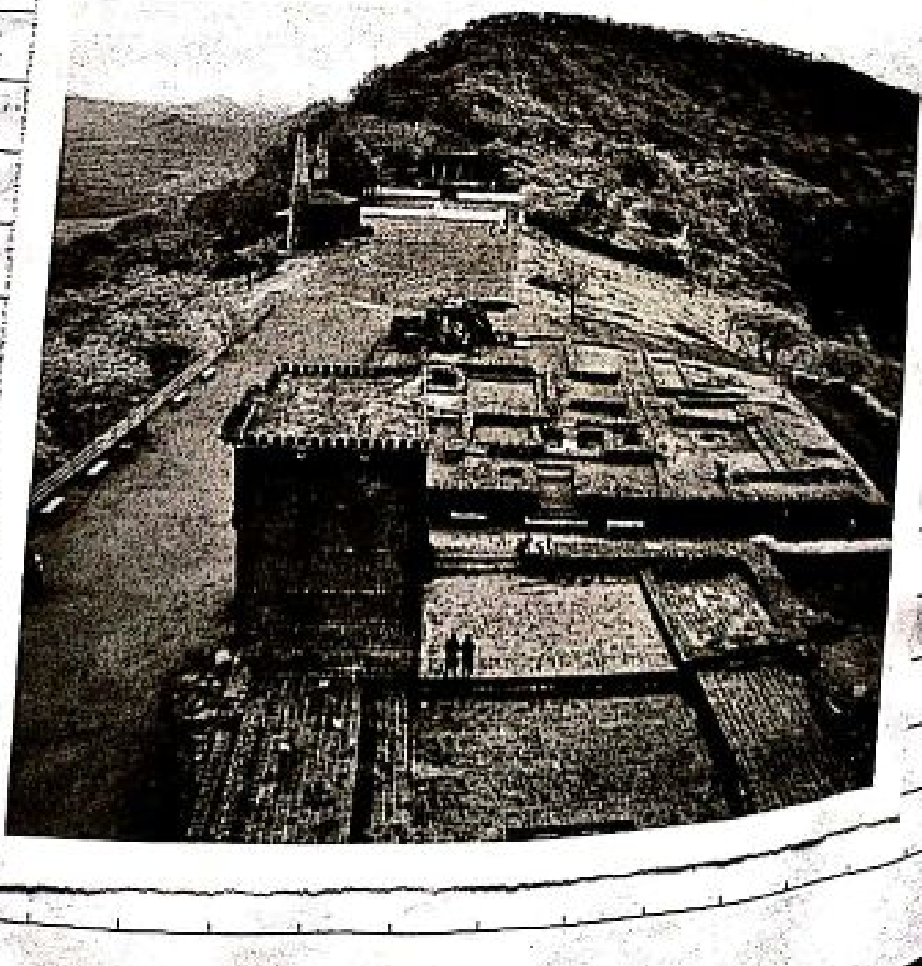

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with CamScanner

* माहिती *

• प्रकरण २ •

१) रायगड किल्ला :-

महाराष्ट्राच्या किल्ल्यातील हा सर्वात महत्वाचा किल्ला मानला जातो. रायगड किल्ल्याची माहिती ही अनेकजणांना असतेच असते. कारण हा किल्ला छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राजवटीत राजधानीचा किल्ला होता. हा किल्ला समुद्रसपाटीपासून तब्बल 2690 फूट उंचीवर सह्याद्रीच्या डोंगर-रांगेत आहे. या किल्ल्यामागे सुवर्ण इतिहास आहे. कारण याच किल्ल्यावर छत्रपती शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक करण्यात आला होता. रायगड किल्ला हा महाराष्ट्रातील एक प्रसिध्द हायकिंग स्पॉट आहे. तसंच याच किल्ल्यावर राजेंनी त्यांचा शेवटचा श्वास घेतला होता.

अनेकदा इंग्रजांकडून आक्रमण होऊनही हा किल्ला आजही अभेद्य आहे. या किल्ल्यावरील हिरकणीची कथाही प्रसिध्द आहे. इथे हिरकणीचा बुरूज आणि महा दरवाजा ही ठिकाण पाहण्यासारखी आहेत.

२) शिवनेरी किल्ला :-

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्म झाला ती पावन जागा म्हणजे शिवनेरी किल्ला होय. त्यामुळे या किल्ल्याला महाराष्ट्राच्या इतिहासात अनन्य साधारण महत्त्व आहे. हा किल्ला त्रिकोणी आकारात बांधण्यात आलेला असून यामध्ये मशिद, तळी आणि समाधी आहेत. इथे शिवाई देवीचं देऊळ आहे. या किल्ल्याचं प्रवेशद्वारही मोठं आहे. इथलं मुख्य आकर्षण म्हणजे जिजाबाई आणि किशोरवयीन शिवाजी महाराजांचा असलेला पुतळा होय. महाराष्ट्रातील किल्ले शिवनेरी हा किल्ला चढणं तसं सोपं आहे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

सिंहगड किल्ला

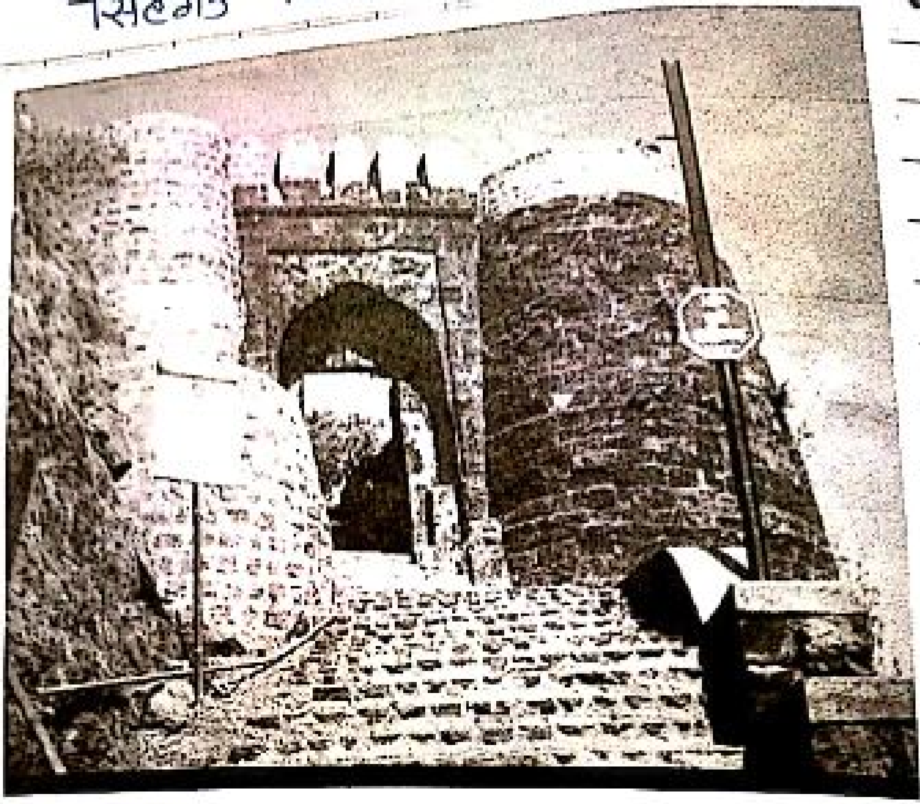

प्रतापगड किल्ला (Pratapgad Fort)

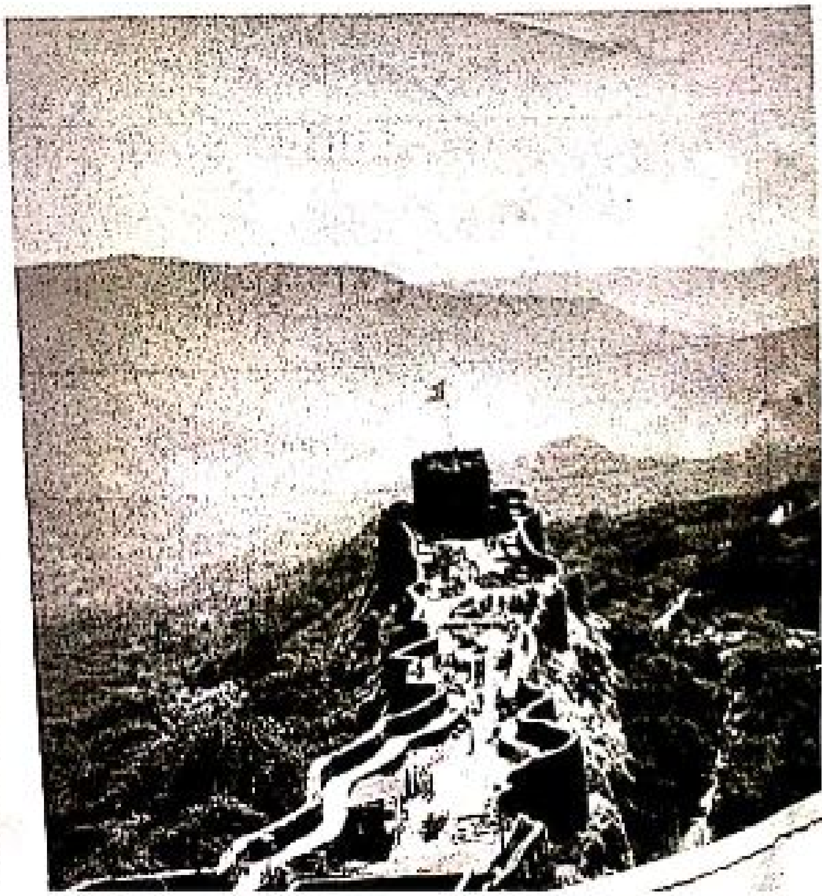

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

3) सिंहगड किल्ला :-

पुण्यात असलेला सिंहगड किल्ला हा महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध किल्ल्यांपैकी एक आहे. हा किल्ला तानाजी मालुसरे यांनी मुघलांच्या ताब्यातून सोडवत सर केला होता. या किल्ल्यावरही आजही घोड्यांचे तबेले दिसतात. जे मराठा सैन्य त्यांच्या घोड्यासाठी वापरायचे असं म्हटलं जातं. या किल्ल्यामध्ये शूर मराठी योद्धा तानाजी मालुसरे यांचं स्मारक बांधण्यात आलं आहे. तसंच इथे राजाराम छत्रपती यांची समाधी आणि देवी कालीचं देऊळही आहे.

4) प्रतापगड किल्ला :-

प्रतापगड किल्ला मराठ्यांच्या शौर्याचे किस्से सांगत असे हा किल्ला प्रतापगडाची लढाई म्हणूनही ओळखला जातो. 10 नोव्हेंबर 1656 रोजी अफजल खान आणि छत्रपती शिवाजी यांच्यात भयंकर लढाई झाली, ज्यामध्ये शिवाजीने अफजलचा वाईट पराभव केला. खरंतर त्याला शिवाजीला कपटाने ठार करायचे होते, पण दरम्यान शिवाजीने त्याचा डाव ओळखला आणि बाघनाख (वाघाच्या नखेसह शस्त्र) ने त्याचे पोट फाडले.

हा विजय मराठा साम्राज्याच्या भविष्यासाठी महत्त्वाचा पाया बनला. हा किल्ला महाराष्ट्रातील सातारा येथे आहे. किल्ल्यावरील प्रमुख आकर्षण म्हणजे अफझल खानची समाधी आणि भवानी देवीचं मंदिर.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

5) पन्हाळा किल्ला :-

कोल्हापुरातील पन्हाळा किल्ला हा पर्यटनासाठी प्रसिध्द आहे. या किल्ल्यावर अनेक लढाया लढण्यात आल्या. त्यापैकी सर्वात गाजलेली लढाई म्हणजे पावनखिंडीची. खरंतर हा महाराष्ट्रातील किल्ला कोल्हापूरच्या राणी ताराबाई यांचं घर असं म्हटलं जातं. या किल्ल्यावर अंधार बावडी, भुयारी विहीर, कलावंतीणीचा महाल आणि अंबरखाना यांचा समावेश होतो.

या किल्ल्यावर काही देऊळसुध्दा आहेत. त्यापैकी एक संभाजीराजे दुसरे यांना समर्पित आहे. दुसरं प्रसिध्द देऊळ म्हणजे अंबाबाई मंदिर. असं म्हणतात की, कोणत्याही मोहिमेवर जाण्याआधी या देवळात प्रार्थना करत असत.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

निष्कर्ष

1) गड आणि किल्ले ही महाराष्ट्राची एक मोठी ऐतिहासिक ठेव आहे; पण तेथील साधनसामग्री, महत्त्वाची ठिकाणे दुर्लक्षित राहिली आहेत.

2) युद्धशास्त्र, युद्धाचा इतिहास यादृष्टीने त्यांवर नीट प्रकाश टाकण्याची गरज आहे.

3) काळाच्या ओघात गड, किल्ले, जलाशय, विहिरी, बुरूज, खंदक, स्तंभ, दगडी तोफा, ढालतलवारी, हत्ती, घोडे, रथ, अंबाऱ्यांची उपयुक्तता कमी झाली किंवा पूर्णपणे संपुष्टात आली.

4) कालांतराने ते सर्व दुर्लक्षित राहिलेल्या साधन सामग्रीमुळे आपली ऐतिहासिकता गमावून बसले आहेत.

5) गड आणि किल्ले हे सैनिकी पर्यटनस्थळे म्हणून विकसित करायला हवे.

6) पर्यटकांना इतिहासातील घटना गड किंवा वास्तूंची ओळख करून देणारे कुठे कुठे फलक असतात; ते वाचायला फार लोक जाताना दिसत नाहीत.

Complete
31/05/[illegible]

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

उपाययोजना

लोकांना ऐतिहासिक पर्यटनस्थळांत रूपांतर करण्यासाठी तसेच या सर्वांवर मात करण्यासाठी काही उपाय खालीलप्रमाणे आहेत.

1) गड आणि किल्ले हे सैनिकी पर्यटनस्थळे म्हणून विकसित करायला हवीत.

2) पडलेल्या बुरूजांच्या किंवा तटबंदया दुरूस्त करून पुन्हा त्याच दिमाखात बनवून वास्तूंची शान मिळवता येईल; परंतु सध्याच्या पुरातत्त्व विभागातील कार्यपद्धती आणि त्यांच्याकडील तुटपुंज्या आर्थिक तरतुदी व मनुष्यबळ वगैरे बाबी लक्षात घेऊन बांधकाम करणे.

3) गड- किल्ल्यांवर अनेक ठिकाणी तोफा काही तोफगोळे, इतरत्र कुठेही पडलेल्या अवस्थेत दिसतात; पण ती शस्त्रे कशी वापरायची किंवा युध्दात वापरली जात होती हे सांगणे.

4) चित्रफिती तयार करून पर्यटकांना माफक दरात दाखवायची व्यवस्था केली तर इतिहास खऱ्या अर्थाने जिवंत होईल.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

• प्रकरण 3 •

संदर्भसूची

'पर्यावरणशास्त्र' या विषयानुसार निवडलेल्या प्रकल्प महाराष्ट्रातील किल्ले या विषयावर आधारित. त्यासाठी आम्ही खालील संदर्भाचा वापर केला.

अ.क्र	वेबसाईट / पुस्तकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
1.	w.w.w. Aaple paryavaran. Com	-
2.	w.w.w. Google. com.	-
3.	w.w.w. Environment. com.	-
4.	दै. दिव्य मराठी	5

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

आभार

कोणत्याही प्रकारचे नवीन कार्य किंवा प्रकल्प करताना त्यांची पुरेपुर माहिती मिळणे खुप गरजेचे असते. पुरेपुर माहिती शिवाय आपण कोणतेही कार्य करू शकत नाही. कोणत्याही प्रकारचा प्रकल्प करताना आपल्या मार्गदर्शन तसेच सहकार्याची आवश्यकता असते.

प्रकल्पाचे कार्य किंवा काम पुर्ण करण्यासाठी ज्या संशोधकांनी प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्ष सहकार्य व मार्गदर्शन केले आहे. त्या सर्वांचे आभार मानले हे प्रत्येक संशोधकाचे कर्तव्य आहे. हा प्रकल्प करत असताना ज्यांनी मला मदत केली त्यांचे मी मनापासून आभार मानते.

2021-22 या शैक्षणिक वर्षापासून महाविद्यालयातील बी. ए. भाग - 2 या वर्षासाठी पर्यावरण अभ्यास या विषयांतर्गत प्रकल्प करण्याची संधी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापुर यांनी उपलब्ध करून दिली त्यांबद्दल मी त्यांची मनापासून आभारी आहे.

प्रकल्पाची प्रेरणा देणारे महाविद्यालयाचे प्राचार्य श्रीकांत भंडारे सर यांचे नाव घेता येईल. तसेच प्रकल्पाची योग्य पुरक माहिती दिल्याबद्दल मी इतर शिक्षकांची खूप आभारी आहे.

महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक, व प्राध्यापिका तसेच इतर सर्व प्राध्यापिकांची सहकार्य केल्या बद्दल मी त्यांची मनापासून आभारी आहे. आणि हा प्रकल्प करताना ज्यांनी ज्यांनी मला मदत केली मी त्यांचीही मनापासून आभारी आहे.......

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with CamScanner

" Sheel, Shant, Adhyayan "
Aundh ShikshanMandal, Aundh

Raja Shripatrao Bhagawantrao Mahavidyalaya, Aundh

Tal. Khatav Dist. Satara

B.A II

ENVIRNMENT STUDIES

CERTIFICATE

This is to certify that

Shri/kum/ Patil Madhuri Navanath
has satisfactorily carried out the required projected work prescribed by Shivaji University Kolhapur for the B.A.II This report represent his/her bonafide work in the year 2021-22.

Examined
31/05/2022

31/05/2022
Professor In Charge

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

Page No.
Date

पर्यावरण अभ्यास अहवाल

सन 2021-22

विषय: **महाराष्ट्रातील किल्ले**

अभ्यासक: पाटील माधुरी नवनाथ

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

Page No.
Date

ऋणनिर्देश

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर यांच्या बी.ए भाग 2 या वर्गाच्या आवश्यक विषय पर्यावरण अभ्यास या विषयासाठी आवश्यक असणारा प्रकल्प अहवाल मी सन 2021-22 या वर्षासाठी पूर्ण केला. हा अहवाल पूर्ण करण्यास मला अनेक व्यक्तींचे सहकार्य लाभले. आमच्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. भंडारे एस. जे यांनी हा अहवाल तयार करण्यास परवानगी दिली. त्याबद्दल त्यांचे आभार. तसेच पर्यावरण अभ्यास या विषयाचे मार्गदर्शक प्रा. शिंदे. एस. एम [भूगोल विभाग] यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन करून हा अहवाल पूर्णत्वास नेण्यासाठी मार्गदर्शन केले. त्याबद्दल त्यांचे आभार .... प्राध्यापक तसेच महाविद्यालयातील ग्रंथालय विभागातील सहाय्यक वेदपाठ यांनी ही सहकार्य केल्याबद्दल त्यांचे आभार. तसेच आई-वडील, मित्र-मैत्रिण यांनी ही मोलाचे सहकार्य केल्याबद्दल त्यांचे ही आभार ....

m.n. Patil

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

Page No.
Date

अनुक्रमणिका

अ.क्र	घटकाचे नाव	पान नं	सही
•	प्रकरण 1		
1.1	प्रस्तावना	1	
1.2	उद्दिष्ट्ये	2	
1.3	अभ्यासपद्धती	3	
•	प्रकरण 2		
2.1	विषय विवेचन	4-7	
2.2	माहिती	8-10	
•	प्रकरण 3		
3.1	निष्कर्ष	11	
3.2	उपाययोजना	12	
3.3	संदर्भसूची	13	
3.4	आभार	14	

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २०२१-22 यावर्षी मी राजा श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय औंध या विद्यालयात मी प्रवेश घेतला आहे. हा प्रवेश घेतल्यानंतर मला पर्यावरण या विषयासाठी प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील किल्ल्यांचा प्रकल्प करण्याची संधी मिळाली.

महाराष्ट्राचे खरे वैभव म्हणजे सह्याद्रीच्या पर्वत रांगांमध्ये वसलेले किल्ले. या किल्ल्यांनी हिंदवी स्वराज्य स्थापन करण्यात महत्वाची भूमिका बजावली. हे दुर्गम व सागरी किल्लेच शिवरायांची खरी सेना होती. या किल्ल्यांमुळे शिवाजी राज्यांनी चारही पातशाहयांना झुंजवले. महाराष्ट्रात आजमितीला 350 हून अधिक किल्ले आहेत, पण या समृद्ध वैभवाकडे आपल्या सर्वांचेच दुर्लक्ष झाले आहे. इतिहासात एवढी महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या या किल्ल्यांवर आज फक्त पुरातत्व विभागाच्या एका निळ्यापाटी शिवाय काहीच नाही. अनेक किल्ले ढासळत चालले आहेत. अशीच परिस्थिती राहीली तर काही वर्षानंतर येथे या किल्ल्यांचे अस्तित्वच राहणार नाही. पुढच्या पिढीला फक्त किल्ल्यांच्या फोटोवर समाधान मानावे लागेल. काही मोजके किल्ले सोडले तर कित्येक किल्ले लोकांना माहित सुद्धा नाहीत हे आज आपले सर्वात मोठे दुर्दैव आहे.

आज किल्ल्यांच्या बाबतीत माहिती गोळा करायची तर फार थोड्या किल्ल्यांबद्दल मोटक माहिती इंटरनेटवर उपलब्ध आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा इतिहास अवघ्या महाराष्ट्राला ठाऊक आहे. महाराजांचे कर्तृत्व त्यांचा पराक्रम, त्यांची गौरवगाथा ऐकूनच या महाराष्ट्रात मुलं लहानाची मोठी होतांना आपण पाहतो. महाराजांच्या किल्ल्यांची देखील माहिती आपल्याला असायला हवी. त्या किल्ल्याचा इतिहास, स्वराज्यात त्याचे असलेले महत्वं, किल्ल्याचे स्वरूप हे देखील आपल्याला माहिती असणे गरजेचे आहे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

• प्रकरण 1 •

अभ्यासपद्धती

1) माहिती संकलनासाठी प्रत्यक्ष भेटी घेऊन निरीक्षणाद्वारे माहिती गोळा केली.

2) उपलब्ध माहितीवर योग्य संस्करण करून माहितीचे विश्लेषण केले.

3) प्रकल्पासाठी वापरलेल्या पद्धतीमुळे सर्व प्रकल्प शिक्षण आधार घेतला त्यांच्याकडून मार्गदर्शन घेतले.

4) त्याचप्रमाणे विशिष्ट पुस्तकांचा अभ्यास केला. त्यातील एक पुस्तक म्हणजे पर्यावरण शिक्षण व त्याचे लेखक प्राध्यापक डॉ. तुकाराम गोखले यांच्या पुस्तकातून काही प्रमाणात माहिती मिळाली.

5) पर्यावरण शिक्षक लेखक प्रा. श्री. शिंदे सर यांच्याकडून पर्यावरणातील महाराष्ट्रातील किल्ले यांची माहिती घेतली.

6) तसेच माहिती गोळा करण्यासाठी महाराष्ट्रातील अनेक किल्ल्यांना भेटी दिल्या.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

विषय विवेचन

महाराष्ट्राची शान असलेले महाराष्ट्रातील किल्ले :-

1) रायगड किल्ला.
2) शिवनेरी किल्ला.
3) सिंहगड किल्ला.
4) राजगड किल्ला.
5) प्रतापगड किल्ला.
6) पन्हाळा किल्ला.
7) विजयदुर्ग किल्ला.

महाराष्ट्र राज्याचा अभिमान आहेत येथील किल्ले. महाराष्ट्रातील किल्ले हे बहुतांश पश्चिम घाट किंवा सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांमध्ये आहेत. यापैकी बरेचसे किल्ले आजही त्यांचं सौंदर्य राखून आहेत. यापैकी बरेचसे किल्ले आजही तेवढेच पर्यटनासाठी देखील प्रसिद्ध आहेत. ज्यामध्ये रायगड, राजगड, कर्नाळा किल्ला, सिंधुदुर्ग आणि प्रतापगड. यापैकी शिवाजी महाराजांच्या अखत्यारित ३०० किल्ले असल्याचं म्हटलं जातं. ज्यापैकी पाच किल्ले हे जलदुर्ग होते. हे सर्व किल्ले त्यांच्या निसर्गसौंदर्य आणि आल्हाददायक वातावरणासाठी प्रसिद्ध असल्याने ते ट्रेकिंगसाठी आजही पसंत केले जातात.

महाराष्ट्राचं कुलदैवत असणाऱ्या छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे किल्ले आणि त्याबाबतची माहिती जाणून घेणे खुप गरजेचे आहे. भारताचा गौरवशाली इतिहास अनेक विशाल वास्तूंनी परिपूर्ण आहे. जे राजे आणि सम्राटांनी त्यांचे साम्राज्य वाढवण्यासाठी आणि त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी बांधले होते. या ऐतिहासिक वास्तुमध्ये किल्ले / किल्ल्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली. जे एका विशाल क्षेत्रावर बांधले गेले होते. भक्कम भिंतींनी वेढलेल्या या किल्ल्यांनी राजघराण्याला पूर्ण संरक्षण दिले. आज जरी या ऐतिहासिक वास्तू आपल्यासमोर भग्नावशेषांच्या

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

पूर्वसूचना मिळण्यासाठी आणि प्रतिकार करण्यासाठी हे किल्ले अतिशय उपयोगी पडत. लढाईत पराभव होऊ लागला की माघार घेऊन एकदा किल्ल्यात शिरले की शत्रूचा पाठलाग आणि ससेमिरा थांबायचा. महाराष्ट्रातील काही किल्ले फारच लहान आहेत.

सतराव्या शतकातील मुंबई सात बेटांमध्ये विभागली होती, या प्रत्येक बेटाला स्वतःचे महत्त्व होते. त्यामुळे प्राचीन व मध्ययुगात माहीम, शिवडी, माझगाव, शीव या ठिकाणी किल्ले बांधण्यात आले होते. त्यांची डागडुजी, पुनर्बांधणी सतत होत असे, मुंबई बेटांना मुख्य भूमीपासून अलग करणारी महिकावती उर्फ माहीमची खाडी अतिशय महत्त्वाची होती. या माहीम खाडीच्या पश्चिम मुखावरील वरळी, बांद्रा आणि माहीमचा किल्ला पाहिल्यावर तिच्या दक्षिण तिरावरून पूर्वेकडे जाताना काळा किल्ला, रिवा किल्ला आणि शीवचा किल्ला असे आणखी तीन लहान किल्ले आपल्याला पाहता येतात. मात्र आज खाडी आणि रवाजण यात भराव टाकल्यामुळे पूर्वेकडून आत येणारा जलमार्ग बंद होऊन मुंबई व साष्टी एकजीव झाले आहेत. परंतु मुंबई बेटांवरील या किल्ल्यांच्या (Forts in Mumbai) स्थानांचा जुना नकाशा पाहिला की या किल्ल्यांचे महत्त्व आपल्याला समजते.

महाराष्ट्रातील पर्यटनासाठी महत्त्वपूर्ण किल्ले म्हणजे शिवनेरी किल्ला, तोरणा किल्ला, कोंडाणा किल्ला, रायगड किल्ला, दौलताबाद किल्ला, प्रतापगड किल्ला, असे अनेक किल्ले हे पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहेत.

सह्याद्रीत कोठेही उभे राहून नजर फिरवली तर, दर चार-दोन शिखरांआड एखादं शिखर तटबुरुजांचं शेला-पागोटे चढवून उभं राहिलेलं आढळतं. यातील बहुतेक दुर्गांनी श्री. शिवछत्रपतींची चरणधूळ आपल्या मस्तकी धारण केली आहे. त्या शिवस्पर्शानं पावन झालेली ही महाराष्ट्राची धारातीर्थे आहेत. या गड-कोट-किल्ले अन् दुर्गांमधून इथे देशीचे पुत्र ताठ मानेने वावरले.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

स्वरूपात आहेत, पण त्यांचे महत्त्व आजही अबाधित आहे.
आज महाराष्ट्रातील खूप सारा किल्ल्यांना तुम्ही ओळखू शकता. पण काही किल्ल्यांना कोणी ओळखू शकत नाही. काही किल्ल्यांचे नाव कदाचित कोणालाच माहीत नसेल. महाराष्ट्रात एकूण 360 किल्ले आहे. यापैकी शिवाजी महाराजांच्या अखत्यारित 300 किल्ले असल्याचे म्हटले जाते. त्यापैकी 31 किल्ले आहे जे ऐतिहासिक दृष्टया महत्त्वाचे आणि खूप लोकप्रिय आहे.
किल्ला म्हणजे जिथे राहून शत्रूच्या हालचालींवर नजर ठेवता येते. वेळप्रसंगी शत्रूवर हल्ला करता येतो आणि नैसर्गिक किंवा मुद्दाम बांधकाम करून दुर्गम केलेल्या ठिकाणी राहि-ल्यामुळे आपले संरक्षण होते त्याला किल्ला असे म्हणतात.

किल्ले ही लढायांची ठिकाणं. रणक्षेत्रांचे हे मानकरी म्हणजे स्वातंत्र्यात्मा सह्याद्रीची आभूषणेच आहेत. रामायण, महाभारत, अग्नीपुराण, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, ऋग्वेद, अग्नीपुराण, अथर्ववेद, वराहमिहिराची बृहत्संहिता, मनस्मृती अशा जुन्या ग्रंथात किल्ल्यांचे महत्त्व दिलेले आढळते. म्हणजे त्याही काळात आपल्या देशात किल्ले होतेच.

वेगवेगळ्या ग्रंथांमध्ये किल्ल्याचे वेगवेगळे प्रकार पाडलेले आहेत परंतु त्यांचा अर्थ जवळपास एकच आहे. किल्ल्याच्या स्थानावरून आणि बांधणीवरून "अभिलाषितार्थ-चिंतामणी" या ग्रंथाच्या कर्ता सोमेश्वरदेव यांनी किल्ल्यांचे नऊ प्रकार केले आहेत ते असे.

1) निसर्गसिद्धीत जलाने वेढीत असा तो जलदुर्ग.
2) दुर्घट चढाच्या व पाण्याच्या सोयीने समृद्ध अशा शिखरावरील गिरिदुर्ग.
3) पाषाणात भक्कम बांधून काढलेला तो अश्मदुर्ग.
4) विटाचुन्याने बांधलेला व खंदकाने वेढीत तो इष्टिका-दुर्ग.
5) चिखलमातीतच बांधून काढलेला तो मृतिकादुर्ग.
6) दाट काटेरी झाडांच्या कुंपणाने संरक्षित तो वाक्षर्य.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

किंवा वनदुर्ग.

7) ओसाड व जलहीन प्रदेशात मध्येच पाण्याच्या आश्रयाने बांधलेला तो मरूदुर्ग.

8) वेळू किंवा लाकडाच्या कुड किंवा भिंती यांच्या सभोवार तट असलेला तो दारूदुर्ग.

9) शस्त्रास्त्रासहित शूर योद्धयांनी रक्षण केला जात आहे तो नृ किंवा नरदुर्ग.

महाराष्ट्रात अनेक किल्ले आहेत. त्यांचे मुख्य

प्रकार – ① भुईकोट किल्ला.

② जलदुर्ग.

③ गिरिदुर्ग.

1) **भुईकोट किल्ला (स्थलदुर्ग)** :– यांमध्ये चाकणचा किल्ला किंवा शनिवारवाडा यासारखे किल्ले येतात. भुईकोट किल्ल्याचा छोटा प्रकार म्हणजे गढी. सरदारांच्या, सावकारांच्या, इनामदारांच्या आणि देशमुख-पाटलांच्या अशा गढ्या महाराष्ट्राच्या अनेक गावांत आहेत.

2) **जलदुर्ग** :– समुद्राचे पाणी चहूबाजूंनी असणारे हे किल्ले. या किल्ल्यावर बहुधा होडीने जावे लागते. काही किल्ल्यांना समुद्राच्या ओहोटीच्या वेळी उथळ पाण्यातून किंवा किंवा पाण्यातून वर आलेल्या पायरस्त्यावरून पायी पायी जाता येते. तर काही किल्ल्यांना तीन बाजूंनी पाणी आणि चौथ्या बाजूने किल्ल्यावर जाण्यासाठी सरळ वाट असे. अलिबाग, सिंधुदुर्ग, मुरूड जंजिरा ही जलदुर्गांची उदाहरणे.

3) **डोंगरी किल्ले (गिरिदुर्ग)** :–
हे डोंगरावरच बांधलेले किल्ले. अतिशय कठीण अशा पाऊलवाटांनी या किल्ल्यांवर जाता येते. किल्ल्याच्या पायथ्याकडून येणाऱ्या शत्रूच्या आक्रमणाची

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

* माहिती *

• प्रकरण २ •

१) रायगड किल्ला :-

महाराष्ट्राच्या किल्ल्यातील हा सर्वात महत्वाचा किल्ला मानला जातो. रायगड किल्ल्याची माहिती ही अनेकजणांना असतेत असते. कारण हा किल्ला छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राजवटीत राजधानीचा किल्ला होता. हा किल्ला समुद्रसपाटीपासून तब्बल २६९० फूट उंचीवर सह्याद्रीच्या डोंगर-रांगेत आहे. या किल्ल्यामागे सुवर्ण इतिहास आहे. कारण याच किल्ल्यावर छत्रपती शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक करण्यात आला होता. रायगड किल्ला हा महाराष्ट्रातील एक प्रसिध्द हायकिंग स्पॉट आहे. तसंच याच किल्ल्यावर राजेंनी त्यांचा शेवटचा श्वास घेतला होता.

अनेकदा इंग्रजांकडून आक्रमण होऊनही हा किल्ला आजही अभेद्य आहे. या किल्ल्यावरील हिरकणीची कथाही प्रसिध्द आहे. इथे हिरकणीचा बुरूज आणि महा दरवाजा ही ठिकाणं पाहण्यासारखी आहेत.

२) शिवनेरी किल्ला :-

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्म झाला ती पावन जागा म्हणजे शिवनेरी किल्ला होय. त्यामुळे या किल्ल्याला महाराष्ट्राच्या इतिहासात अनन्य साधारण महत्त्व आहे. हा किल्ला त्रिकोणी आकारात बांधण्यात आलेला असून यामध्ये मशिद, तळी आणि समाधी आहेत. इथे शिवाई देवीचं देऊळ आहे. या किल्ल्याचं प्रवेशद्वारही मोठं आहे. इथलं मुख्य आकर्षण म्हणजे जिजाबाई आणि किशोरवयीन शिवाजी महाराजांचा असलेला पुतळा होय. महाराष्ट्रातील किल्ले शिवनेरी हा किल्ला चढणं तसं सोपं आहे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

सिंहगड किल्ला

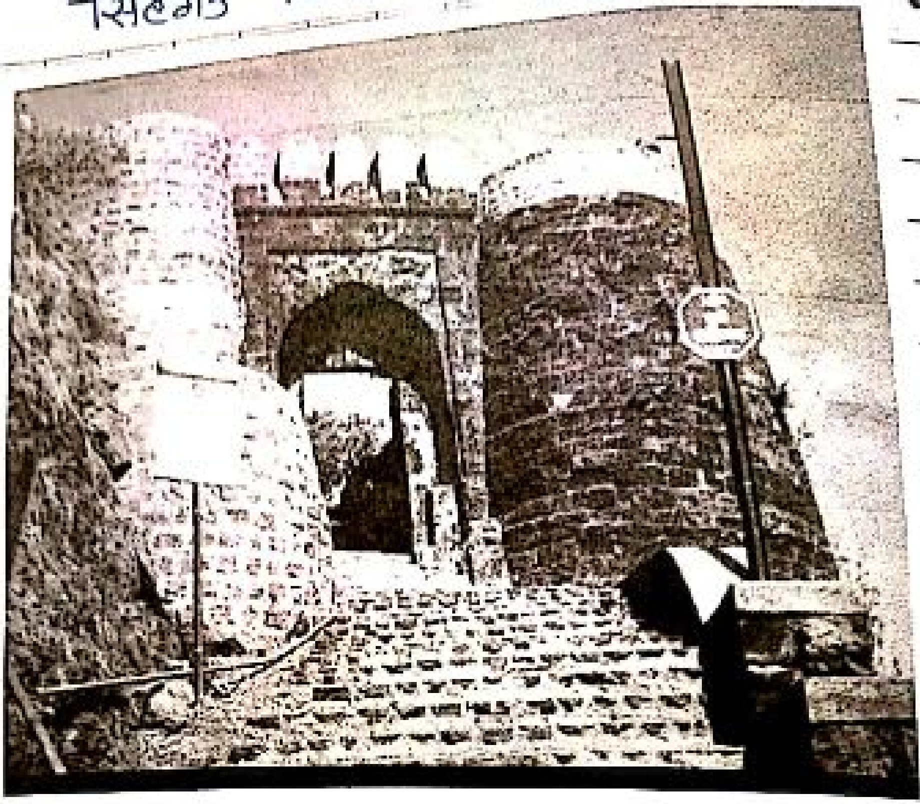

प्रतापगड किल्ला (Pratapgad Fort)

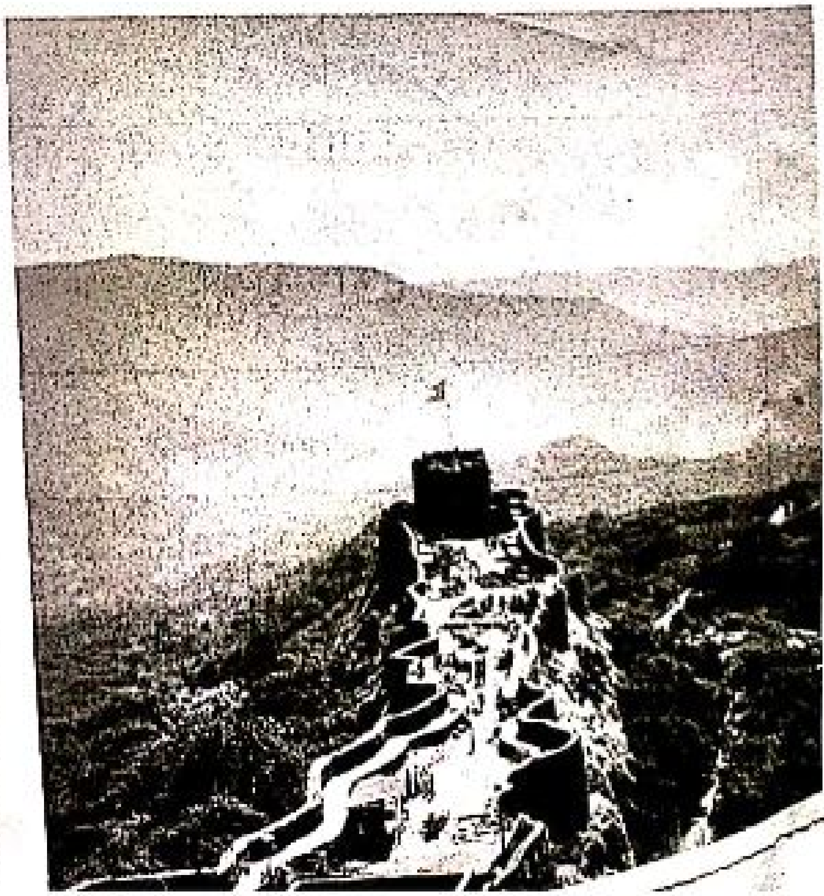

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with CamScanner

3) सिंहगड किल्ला :-

पुण्यात असलेला सिंहगड किल्ला हा महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध किल्ल्यांपैकी एक आहे. हा किल्ला तानजी मालुसरे यांनी मुघलांच्या ताब्यातून सोडवत सर केला होता. या किल्ल्यावरही आजही घोड्यांचे तबेले दिसतात. जे मराठा सैन्य त्यांच्या घोड्यासाठी वापरायचे असं म्हटलं जातं. या किल्ल्यामध्ये शूर मराठी योद्धा तानाजी मालुसरे यांचं स्मारक बांधण्यात आलं आहे. तसंच इथे राजाराम छत्रपती यांची समाधी आणि देवी कालीचं देऊळही आहे.

4) प्रतापगड किल्ला :-

प्रतापगड किल्ला मराठ्यांच्या शौर्याचे किस्से सांगत असे हा किल्ला प्रतापगडाची लढाई म्हणूनही ओळखला जातो. 10 नोव्हेंबर 1656 रोजी अफजल खान आणि छत्रपती शिवाजी यांच्यात भयंकर लढाई झाली, ज्यामध्ये शिवाजीने अफजलचा वाईट पराभव केला. खरंतर त्याला शिवाजीला कपटाने ठार करायचे होते, पण दरम्यान शिवाजीने त्याचा हेतू ओळखला आणि बाघनाख (वाघाच्या नखेसह शस्त्र) ने त्याचे पोट फाडले.

हा विजय मराठा साम्राज्याच्या भविष्यासाठी महत्त्वाचा पाया बनला. हा किल्ला महाराष्ट्रातील सातारा येथे आहे. किल्ल्यावरील प्रमुख आकर्षण म्हणजे अफझल खानची समाधी आणि भवानी देवीचं मंदिर.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

रायगड किल्ला (Raigad Fort)

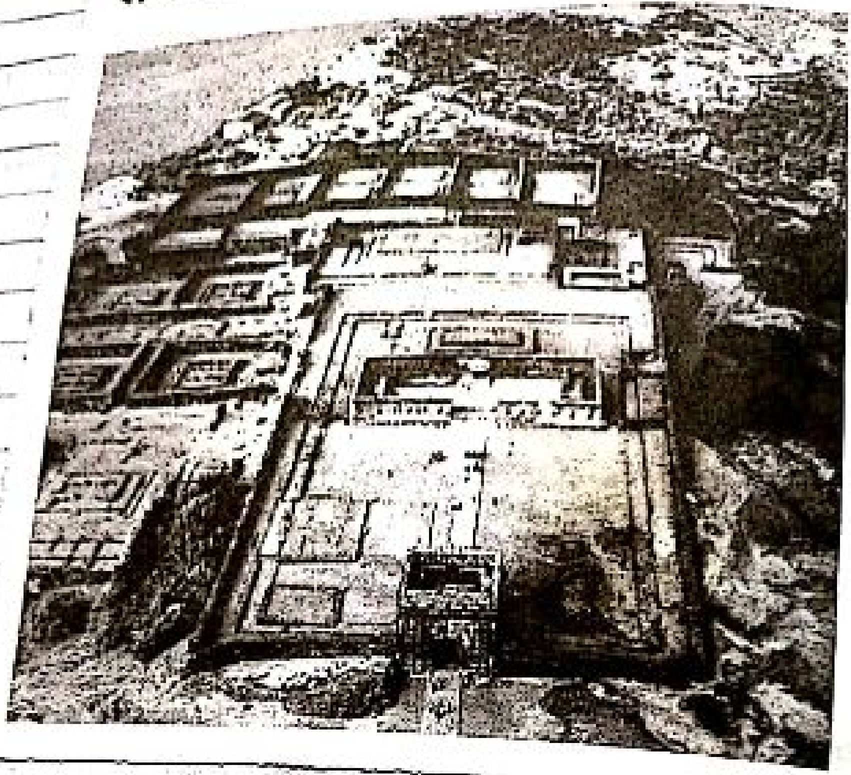

शिवनेरी किल्ला (Shivneri Fort)

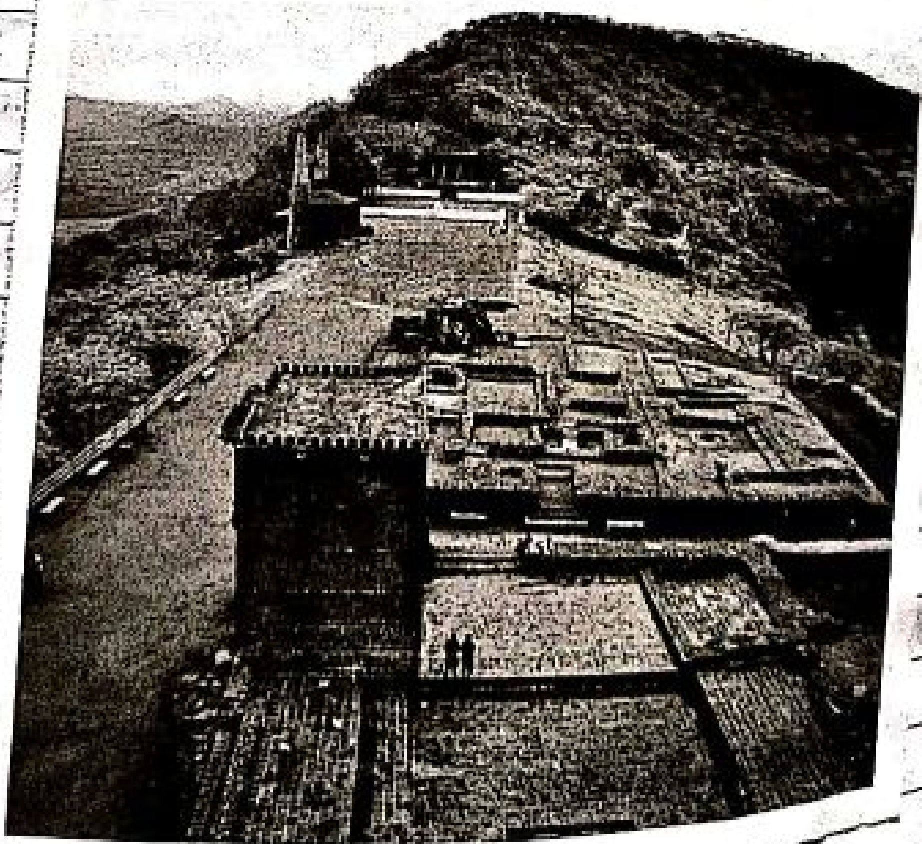

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with CamScanner

5) पन्हाळा किल्ला :-

कोल्हापुरातील पन्हाळा किल्ला हा पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहे. या किल्ल्यावर अनेक लढाया लढण्यात आल्या. त्यापैकी सर्वात गाजलेली लढाई म्हणजे पावनखिंडीची. खरंतर हा महाराष्ट्रातील किल्ला कोल्हापूरच्या राणी ताराबाई यांचं घर असं म्हटलं जातं. या किल्ल्यावर अंधार बावडी, भुयारी विहीर, कलावंतीणीचा महाल आणि अंबेरखाना यांचा समावेश होतो.

या किल्ल्यावर काही देऊळंसुद्धा आहेत. त्यापैकी एक संभाजीराजे दुसरे यांना समर्पित आहे. दुसरं प्रसिद्ध देऊळ म्हणजे अंबाबाई मंदिर. असं म्हणतात की, कोणत्याही मोहिमेवर जाण्याआधी या देवळात प्रार्थना करत असत.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

• प्रकरण ३ •

निष्कर्ष

1) गड आणि किल्ले ही महाराष्ट्राची एक मोठी ऐतिहासिक ठेव आहे; पण तेथील साधनसामग्री, महत्त्वाची ठिकाणे दुर्लक्षित राहिली आहेत.

2) युद्धशास्त्र, युद्धाचा इतिहास यादृष्टीने त्यांवर नीट प्रकाश टाकण्याची गरज आहे.

3) काळाच्या ओघात गड, किल्ले, जलाशय, विहिरी, बुरुज, खंदक, स्तंभ, दगडी तोफा, ढालतलवारी, हत्ती, घोडे, रथ, अंबाऱ्यांची उपयुक्तता कमी झाली किंवा पूर्णपणे संपुष्टात आली.

4) कालांतराने ते सर्व दुर्लक्षित राहिलेल्या साधन सामग्रीमुळे आपली ऐतिहासिकता गमावून बसले आहेत.

5) गड आणि किल्ले हे सैनिकी पर्यटनस्थळे म्हणून विकसित करायला हवे.

6) पर्यटकांना इतिहासातील घटना गड किंवा वास्तूंची ओळख करून देणारे कुठे कुठे फलक असतात; ते वाचायला फार लोक जाताना दिसत नाहीत.

Complete
30/08/2022

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

• प्रकरण 3 •

उपाययोजना

लोकांना ऐतिहासिक पर्यटनस्थळांत रूपांतर करण्यासाठी तसेच या सर्वांवर मात करण्यासाठी काही उपाय खालीलप्रमाणे आहेत.

1) गड आणि किल्ले हे सैनिकी पर्यटनस्थळे म्हणून विकसित करायला हवीत.

2) पडलेल्या बुरूजांच्या किंवा तटबंदया दुरूस्त करून पुन्हा त्याच दिमाखात बनवून वास्तूंची शान मिळवता येईल; परंतु सध्याच्या पुरातत्व विभागातील कार्यपध्दती आणि त्यांच्याकडील तुटपुंज्या आर्थिक तरतुदी व मनुष्यबळ वगैरे बाबी लक्षात घेऊन बांधकाम करणे.

3) गड- किल्ल्यांवर अनेक ठिकाणी तोफा काही तोफगोळे, इतरत्र कुठेही पडलेल्या अवस्थेत दिसतात; पण ती शस्त्रे कशी वापरायची किंवा युध्दात वापरली जात होती हे सांगणे.

4) चित्रफिती तयार करून पर्यटकांना माफक दरात दाखवायची व्यवस्था केली तर इतिहास खऱ्या अर्थाने जिवंत होईल.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

• प्रकरण 3 •

Page No. 13

संदर्भसूची

'पर्यावरणशास्त्र' या विषयानुसार निवडलेल्या प्रकल्प महाराष्ट्रातील किल्ले या विषयावर आधारित. त्यासाठी आम्ही खालील संदर्भांचा वापर केला.

अ.क्र	वेबसाईट / पुस्तकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
1.	w.w.w. Aaple paryavaran. com	-
2.	w.w.w. Google. com.	-
3.	w.w.w. Environment. com.	-
4.	दै. दिव्य मराठी	5

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner

आभार

कोणत्याही प्रकारचे नवीन कार्य किंवा प्रकल्प करताना त्यांची पुरेपुर माहिती मिळणे खुप गरजेचे असते. पुरेपुर माहिती शिवाय आपण कोणतेही कार्य करू शकत नाही. कोणत्याही प्रकारचा प्रकल्प करताना आपल्या मार्गदर्शन तसेच सहकार्याची आवश्यकता असते. प्रकल्पाचे कार्य किंवा काम पूर्ण करण्यासाठी ज्या संशोधकांनी प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्ष सहकार्य व मार्गदर्शन केले आहे. त्या सर्वांचे आभार मानले हे प्रत्येक संशोधकाचे कर्तव्य आहे. हा प्रकल्प करत असताना ज्यांनी मला मदत केली त्यांचे मी मनापासून आभार मानते.

2021-22 या शैक्षणिक वर्षापासून महाविद्यालयातील बी.ए. भाग - 2 या वर्षासाठी पर्यावरण अभ्यास या विषयांतर्गत प्रकल्प करण्याची संधी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापुर यांनी उपलब्ध करून दिली त्यांबद्दल मी त्यांची मनापासून आभारी आहे.

प्रकल्पाची प्रेरणा देणारे महाविद्यालयाचे प्राचार्य श्रीकांत भंडारे सर यांचे नाव घेता येईल. तसेच प्रकल्पाची योग्य पुरक माहिती दिल्याबद्दल मी इतर शिक्षकांची खूप आभारी आहे.

महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक, व प्राध्यापिका तसेच इतर सर्व प्राध्यापिकांची सहकार्य केल्या बद्दल मी त्यांची मनापासून आभारी आहे. आणि हा प्रकल्प करताना ज्यांनी ज्यांनी मला मदत केली मी त्यांचीही मनापासून आभारी आहे.......

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamScanner